

De Meester en Margarita – Michail Boelgakov

‘Het carnaval van Josef Stalin’

Michail Boelgakov (1891-1940) was net als Anton Tsjechov arts en hij is net als Anton Tsjechov niet oud geworden. Zijn belangrijkste kracht werd tegelijk zijn diepste tragiek: hij was een groot satiricus onder een regime zonder gevoel voor humor. Veel van zijn werken werden in Rusland pas na de glasnost en perestrojka van Gorbatsjov uitgegeven, een halve eeuw na zijn dood. Aan zijn meesterwerk, ‘Master i Margarita’, werkte hij van 1928 tot 1940; de laatste correcties dicteerde de blind geworden Boelgakov op zijn sterfbed.

Het boek verscheen, zwaar gecensureerd, in de Sovjet-Unie voor het eerst in 1967. De eerste Nederlandse uitgave van de roman (1968), in de briljante vertaling van Marko Fondse, bevat de complete tekst, waarbij de in de Sovjet-Unie weggecensureerde tekst cursief is gezet: een indrukwekkend inblikje in de werking en de motieven van de Sovjetcensuur, ruim tien jaar na de destalinisatie en de zogenaamde Chroesjtsjov-dooi.

‘De Meester en Margarita’ omvat een hoofdverhaal en een nevenverhaal. In het hoofdverhaal houdt de duivel (Woland & Co geheten) de hoofdstad Moskou in zijn greep. Woland is een maffiose godfather, die visitekaartjes ronddeelt waarop 'professor in de zwarte magie' en 'adviseur uit het buitenland' te lezen staat. Hij heeft een luguber gevolg, waaronder de reusachtige huurmoordenaar Fagot Koroviev, de moordzuchtige Behemoth (uitgedost als vette kater), de dwerg Azazello en de vampier-heks Gella. Ze terroriseren met name de literaire en artistieke wereld, de geheime politie is niet tegen hun arsenaal opgewassen: brandstichting, een heksensabbath, ontvoeringen, moord. De bende neemt wraak op een arrogante, materialistische en decadente clique van profiteurs en waardeloze literati.) De nevenintrige van de roman speelt zich voor een belangrijk deel af in een psychiatrische inrichting waar de Meester is opgesloten, een kunstenaar die over het leven van Jezus Christus een roman heeft geschreven die door alle gevestigde uitgeverijen is afgewezen. Door die afwijzing en door zijn ongelukkige liefde voor de jonge Margarita, is de Meester krankzinnig geworden (of verklaard?) en opgenomen. In het nevenverhaal over de Meester bevindt zich weer een raamvertelling, waarin het relaas wordt gedaan dat de Meester in zijn gewraakte roman heeft beschreven. De Romeinse landvoogd Pontius Pilatus heeft berouw gekregen over het doodvonnis over Jezus Christus. De verrader van Jezus, zijn leerling Judas van Kirjath, heeft geen zelfmoord gepleegd, zoals in het Nieuwe Testament wordt verteld. Hij leeft nog, en volgelingen van Jezus willen hem vermoorden. Pilatus wil die aanslag voorkomen; hij wil de moord op Judas – uit schuldbesef - zelf plegen. Wat hem niet lukt.

Boelgakov vervlecht zijn hoofdverhaal over de duivel die de Moskouse kunstscène onderuit schopt, met zijn nevenintrige: een volgeling van Jezus Christus, Mattheus Levi, komt aan de duivel Woland vragen of hij de Meester en zijn geliefde Margarita eindelijk rust wil schenken. Duivel Woland stemt toe: hij voert de Meester en Margarita naar 'een

huis voor alle eeuwigheid', waar ze, om Margarita te citeren, "kunnen genieten van dat wat ze de Meester tijdens zijn leven nooit gunden: de stilte". De romanfiguur Pontius Pilatus wordt op deze wijze van zijn eeuwige hoofdpijn-uitschuld verlost. En de Moskouse autoriteiten, die met uitgebrande overheidsgebouwen en onthoofde literaten blijven zitten, staan voor een raadsel. Ze fabriceren een officiële overheidsuitleg voor de ontstane commotie: een groep geniale hypnotiseurs heeft de stad korte tijd kunnen terroriseren, maar de centrale overheid heeft haar greep op de hoofdstad herwonnen. De regering waakt. U kunt weer gaan slapen. "Tot de volgende volle maan zal niemand nog iemand in Moskou kunnen verontrusten."

De verstrengeling van de Moskouse avonturen die duivel Woland beleeft en het verhaal over Pilatus en de volgelingen van Jezus, vormt de harde, politieke kern van Boelgakovs boek. De verrader van Jezus knoopt zich niet op, maar is vogelvrij voor de politieke agenten van Pontius Pilatus: die literaire vrijheid, die afwijkt van het Bijbel-verhaal, stelt Boelgakov in de gelegenheid uit te pakken met de praktijken van de geheime politie in de Sovjet-Unie. En die heeft hij aan den lijve leren kennen. In de lente van 1926 - hij is dan nog niet aan *De Meester en Margarita* begonnen - valt de geheime dienst zijn woning binnen en wordt er een groot aantal manuscripten in beslag genomen, waaronder zijn dagboek. Boelgakov heeft drie jaar lang geprobeerd alles terug te krijgen. Als in 1929 zijn manuscripten worden terugbezorgd, verbrandt Boelgakov alles, tot zelfs zijn dagboek toe. Tevergeefs: in de Moskouse verhoorcentrale van de geheime dienst, de beruchte Loebjanka-gevangenis, bewaart men een kopie van dat dagboek. 'Manuscripten branden niet.' Het is een verzuchting uit *De Meester en Margarita*. Het zou een verzuchting kunnen zijn van Boelgakovs meest geïnterigeerde lezer, de man die hem in leven hield en die hem door de pesterijen van de Sovjetautoriteiten uiteindelijk ook de dood injoeg, de man die Boelgakov zelf als zijn belangrijkste lezer beschouwde, de man die misschien een hoofdrol speelt (Woland, de duivel, of Pilatus, de Realpolitiker?) in zijn meest gelaagde roman. Die man heet Josef Stalin.

In de jaren waarin Boelgakov aan 'De Meester en Margarita' begon te schrijven, leed Moskou aan één grote samenzweringskoorts. Prominente partijleden en volkshelden werden van de ene op de andere dag aangewezen als agenten en spionnen van een imperialistische samenzwering tegen Rusland en de Revolutie. Centraal in wat later de Grote Zuivering is genoemd stond Josef Stalin. In een fascinerend vraaggesprek dat de dramaturg van de Volksbühne heeft gemaakt met de Berlijnse cultuurhistoricus Boris Groys (het gesprek is in het programmaboek van de voorstelling 'Der Meister und Margarita' opgenomen onder de titel 'Stalin. Das ist der Karneval') toont Groys aan de hand van een serie overtuigende voorbeelden aan dat 'de stille man in het Kremlin' de samenzweringen eigenlijk min of meer zelf organiseerde, om ze vervolgens door zijn hielentickers en onderknuppels fel te laten bestrijden. De favoriete film van Stalin in de jaren dertig was 'Wolga-Wolga', waarin arme mensen door een partijapparaat onderdrukt worden en zich tegen de bureaucratie en de bestaande orde verzetten. Boris Groys: "Stalin zag die film zeventien keer in zijn privé-bioscoop in het Kremlin, en bij iedere scène waarin de bureaucratie werd bespot, applaudisseerde hij luid. Terwijl hij zelf de chef van die bureaucratie was. Stalin zag zichzelf als samenzweerder tegen zijn eigen apparaat,

tegen de eigen staat. Maar: steeds voor de goede zaak. Stalin werkte 's nachts en sliep overdag. Dat is een typisch duivelse gewoonte. Hij belde mensen ook 's nachts op, liet ze van hun bed lichten, **was** overdag niet aanspreekbaar. Hij had een berucht soort humor, laste in zijn monologen betekenisvolle pauzes in en zei dan dingen als: "Wij hebben kameraad Boecharin zeer hoog zitten." Daarbij glimlachte hij dan en daarmee was het doodvonnis van kameraad Boecharin beslecht. Er was altijd sprake van ironie, een demonisch spel, misleiding, een vampierachtige vorm van machtsuitoefening. Stalin bevond zich in een toestand van nachtelijke samenzweerderij tegen het eigen systeem, tegen het eigen land. Die toestand moet voor een schrijver, een kunstenaar, ongelofelijk opwindend zijn geweest. Want een schrijver is ook een samenzweerder, tegen de taal. De taal is een collectief goed. Mensen geloven dat ze de taal gemeenschappelijk bezitten, dat ze elkaar verstaan. De taal lijkt transparant te zijn. De veronderstelde gemeenschappelijkheid van de taal is een teken van democratie. Maar de schrijver begint een samenzwering tegen de taal, om de taal als heerser in individueel bezit te nemen. Hij begint de taal van dubbelzinnigheden en dubbele bodems te voorzien. Ieder woord verliest zijn algemeen erkende transparantie en wordt schizofreen. Door deze creatie van schizofrenie, de samenzwering tegen de algemene transparantie van de taal, wordt de schrijver een Meester, en daarmee verwant aan de politieke Heerser, met zijn duivelse samenzweringen."Groys betoogt dat schrijvers als Boris Pasternak en Michail Boelgakov maar één eerste lezer hadden, die constant over hun schouder meelas: Josef Stalin. Via de Schrijversbond hield de Grote Roerganger ze in toom (via censuur, uitgeefverbod, beperkte oplagen). Maar hij liet ze leven, hij liet ze bungelen. De eerste die dat begreep was de dichter Majakovski; die schoot zichzelf in 1930 dood. De dichter Osip Mandelstam begreep het niet en doorbrak het wankel evenwicht door (in het geheim weliswaar, maar geheimen bestonden voor Stalin niet) een gedicht te schrijven waarin Stalin een zwijn werd genoemd. Stalin liet hem leven, maar **treiterde** hem mentaal en fysiek langzaam maar zeker de dood in.

Boelgakov leefde twaalf jaar met een roman, waarin de duivel optreedt als godfather en maffiose dictator. Zijn duivel Woland strooit kwistig offers 'you cannot refuse' in het rond en wie die aanbiedingen toch weigert, is vrijwel meteen verleden tijd. Boelgakov creëerde in 'De Meester en Margarita' een kopie van zichzelf in de Meester, die in het gecorrumpeerde Moskou probeert greep te krijgen op zijn eigen bestaan, middels een raamvertelling over de verzoeningspoging tussen Staat (Pilatus) en Ethiek (Jezus), een verzoening die gedoemd is te mislukken. Deze thema's zorgden ervoor dat Frank Castorf en de zijnen werden aangetrokken tot dit werk. En dat is begrijpelijk. Want boven al deze thema's staat in neonletters: Ost.

"We moeten in staat zijn om in datgene wat wij als fictie ervaren, de harde kern aan realiteit te herkennen, die we enkel kunnen verdragen omdat we hem fictionaliseren."
(Slavoj Zizek, filosoof en psychoanalist)

'Desseits/Jenseits'

Boelgakov is Woland, de duivel. Bij het ontstaan van deze roman heerste in de Russische cultuur een bepaalde attitude. Bachtin schreef zijn verhandeling over carnaval in dezelfde periode, in essentie vanuit hetzelfde perspectief, het is de tijd van de Oberiù-beweging van Daniel Charms en zijn vrienden. Zij reageren in hun werk gelijkaardig op de tijdsomstandigheden: met carnavaleske, fantasmagorische ensceneringen. Hun werk zit vol dubbele bodems en dubbelzinnigheden. Zij waren allen verdienstelijke partijleden of volkshelden van het Rode Leger die plotseling als saboteurs of als agenten van de imperialistische samenzwering ontmaskerd werden. Het ganse land leefde in de ban van de samenzweringswaan: de klassenstrijd vond niet meer tussen groepen van mensen plaats, want de klassen waren immers afgeschaft. Maar hij speelde zich in de ziel van het individu af, en wel elke seconde. Het ene moment kon je een proletarische positie verdedigen en hetzelfde moment – of misschien een seconde later of eerder – aan de kant van het burgerdom staan. De klassenstrijd verplaatste zich dus naar de ziel van het individu. Vandaar was hij nog moeilijk te diagnosticeren. Het was bijna onmogelijk te onderscheiden of iemand voor een goede of slechte zaak opkwam. Zelfs Stalin kon zich daarin vergissen ofschoon hij zich in de grond nooit vergiste. Enkele uitzonderingen niet te na gesproken, waren al zijn medewerkers objectief onzeker in hun houding: het ene moment waren ze voor de zaak van de arbeidersklasse en het volgende er weer tegen, een ogenblik later weer er voor, dan weer er tegen – tot Stalin “genoeg!” zei. Deze onstandvastigheid kon hij niet langer verdragen.

De centrale figuur in ‘De Meester en Margarita’ van Michail Stalin werd er zelf ook door getroffen, maar in een ander opzicht. Hij was een doordachte schizofreen in vergelijking met de andere ondoordachte schizofreen: die waren er zich niet van bewust dat de klassenstrijd binnen in elk van hen woedde. Er waren twee grote samenzweringen: aan de ene kant die van het kapitalisme, het imperialisme, het oude Rusland, dit hele amalgaam, aan de andere kant een grote samenzwering voor de goede zaak, voor de zege van het socialisme. Beide met clandestiene structuren. Elk woord was dubbelzinnig omdat men niet wist wie sprak – vriend of vijand. Men wist dat niet eens van zichzelf.

Uit: **Boris Groys**, ‘Stalin, das ist der Karneval’, Einbruch der Realität – Politik und Verbrechen, Berlijn, 2002, p. 34-35. (vertaling Bernadette Scheerders)

Michail Boelgakov

Michail Boelgakov werd op 15 mei 1891 in Kiev geboren en stierf op 10 maart 1940 in Moskou. Na zijn studies in de geneeskunde werkte hij een tijd als plattelandsarts maar al snel ging hij naar Moskou om er zich volledig op de literatuur toe te leggen. Hij schreef vier romans, veertien theaterstukken en vier libretto's, naast talrijke verhalen en feuilletons. Zijn oeuvre is als één groot gebaar van verzet ontstaan: tijdens zijn leven had hij zwaar te lijden onder de Stalinistische censuur, zijn stukken werden slechts zelden opgevoerd, zijn belangrijkste werken werden pas na zijn dood bekend. Over zijn eerste Pilatus-roman verschenen 301 recensies: “Drie ervan waren lovend en 298 vijandig beschimpend...”, noteerde hij. Dat bracht hem aan de rand van de waanzin. ‘De Meester

en Margarita' waaraan hij van 1932 tot aan zijn dood voortdurend werkte, is een wraakroman. Hij werd pas in 1966, en dan nog in een gecensureerde versie uitgegeven.